

CEPHEDEKİ OSMANLI YAZMALARI (ST. PETERSBURG, KİEV VE MOSKOVA KÜTÜPHANELERİNDEKİ TRABZON EL YAZMALARI)

İlya Vladimiroviç Zaitsev¹

Çevirmen: Selim Karagöz²

Vardığında Trabzon'a Türkler -
Çevirdi kiliseleri camiye...
Ve şimdi işgal etti Moskof;
Karşılaştı evrak ve medreseyle

Dağ gibi kitap... belge... el yazması...
Yığıyor üst üste yorgun insanlar...
Ve bu yazma cennetinin içinde
Bir tek ben ve elimde anahtarlar!

Büyük bir gösterişle o gün işte
Açıyorum kapısını arşivin.
Uçuyor açar açmaz üzerime
Bir yarasa bulutu girişte

Çekiyorum arkamdan kapıyı –
Kapatıyorum dünyaya kendimi...
Ağır kubbesi altında caminin
Kabir sessizliği sarmış her yanı.

(Agatangel Krımski, *Trabzon'da*, 1917)

¹ Prof. Dr., Moskova Ekonomi Yüksekokulu, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğubilimleri Bölümü, e-mail: izaytsev@hse.ru

² Arş. Gör. Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: selimkaragoz@aksaray.edu.tr. ORCID: 0000-0001-7044-4027

Makale Geliş Tarihi: 26.01.2022

Makale Kabul Tarihi: 28.01.2022

I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Rus Ordusunun başarılı askeri harekâtları neticesinde Osmanlı topraklarının önemli bir bölümü işgal edildi. Rus birlikleri, 18 Nisan 1916'da Trabzon'u (eski Trebizond) ele geçirdiler. Türkler, kentin kontrolünü tekrar ancak 11 Şubat 1918³ tarihinde ele geçirebildiler. Rus hükümeti, Haziran 1916'da, "Savaş Hakkıyla Türkiye'den Ele Geçirilen Bölgelerin Yönetimine Dair Geçici Yönetmelik" çıkardı. Buna göre; işgal edilen bölgeler doğrudan Kafkas Ordusu Ana Komutasına bağlı olan "Türkiye Ermenistanı" geçici valisine devredildi. Trabzon böylece yaklaşık 2 yıl Rusların elinde kaldı.⁴

Rusya Bilimler Akademisi, işgal edilen bölgelerde kültürel varlıkları kurtarmak için büyük çabalar sarf etti. Kafkas Ordusu Başkomutanı, 17 Mart 1916'da, 117 sayılı şu emirnameyi çıkardı:

"Ordunun işgal ettiği yerlerde eski kitapların, el yazmalarının, yazıtlı ve damgalı taşların her ne sebeple olursa olsun alınıp satılmasını ve toplanmasını kesinlikle yasaklıyorum. Elllerinde eski el yazmaları veya kitaplar, yazıtlar veya kiliselerin tarihi eserleri olan kişiler, bunları Kafkasya Müzesinde sergilenmek üzere bölge genel merkezlerine teslim etmek, nerede bulunduğu bilgisini de paylaşmak zorundadır." [14, 1482].

İlimler Akademisinde işgal edilen yerlerdeki tarihi eserlerin korunması ve kayıt altına alınması için özel bir komisyon oluşturuldu. Komisyona ünlü Rus Bizanstinist Fedor İvanoviç Uspenski başkanlık ediyordu. Komisyon, 13 Mayıs 1916'da Trabzon'da çalışmalara başladı. Komisyonun çalışmalarının yasal dayanağı ise (Kafkas) Valisi Knez Nikolay Nikolayeviç'in çıkarttığı özel bir kararnameydi [2, 108].

Uspenski raporunda: "Büyük zorluklarla ele geçirdiğimiz bu şehirdeki misyonumuz, olması gerektiği gibi medeni, fakat her türlü önlemler alınmış şekilde hareket etmektir" diyor ve şöyle devam ediyordu: "Bölgedeki Ortodoks kiliseler ve manastırlar başta olmak üzere eski eserleri, içindeki eşyalar ve koleksiyonlarla birlikte camileri kayıt ve koruma altına almak amaçlarımız arasındadır." [13, 1467-1468].

"Anıtların korunması ve en azından temel seviyede anlaşılması işi, 5. Piyade Kolordusunun emrinde olan polis ve kumandanlığa bırakılmış oldu. Yerel yönetim organlarının yetkilerinin üzerinde olan en yüksek koruma ve tescil komisyonu, birçok akademik komisyonda görev aldı ve oldukça tatmin edici vazifeler yerine getirdi." [13, 1468].

³ Çevirenin notu: Yazar, makaledeki tüm tarihleri Şubat 1918'e kadar Rusya'da kullanılan Jülyen takvime göre vermiştir. Gregoryan takvime göre uyarlamak için tarihlere 13 gün eklemek gerekecektir. Örneğin Gregoryan takvime göre Trabzon'un kurtuluşu 24 Şubat 1918'dir.

⁴ Şehirdeki Rus faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bakınız: [2, 96-111].

Trabzon'un işgalinden hemen sonra Komisyon, 'camilerdeki eserlerin çalınmasının önüne geçmek' için önlemler alır. F.İ. Uspenski, 2 Haziran 1916 tarihli bir kısa raporunda, 'camilerde bulunan eserlerin güvenli bir yere taşındığı' bilgisini verir [13, 1465].

Uspenski, 13 Mayıs'ta Ortahisar'ı (Ortahisar Camii - Eski Altın Başlı Meryem Kilisesi) inceledi. "Rus birliklerinin Trabzon'a girişinden birkaç gün önce çoğunlukla Ortodoks Rum tebaadan oluşan azgın güruhun Müslümanların kutsal alanlarına uyguladıkları akıl almaz taciz ve tahribatı kelimelerle ifade etmek çok güç. Türklerin terk ettikleri, korumasız kalan tüm evler yağmalanmış, kilitleri ve pencereleri kırılıp dökülmüş evlere rahatlıkla girip değerli eşyaları alabiliyorsunuz. Kâğıt yazmalar, kitaplar ve diğer önemli arşiv belgeleri yerlere saçılmış bir durumda; balyalarca el yazması, torbalarca kitap ve kâğıt etrafa saçılmış, yağmacılar tarafından işe yaramaz hale getirilmiş." [13, 1473] Uspenski, caminin içindeki eserlerin korunması ile görevlendirilmiş müezzini bulur: "Müezzine camide kalan eserleri bizzat muhafaza etme görevi verilmişti. Yanına da bir zabıta memuru bırakılmıştı. Bilahare bir anahtarını ben aldım, bir anahtarını da müezzine bıraktım." [13, 1473].

Rus bilim adamlarının cephelerde hangi koşullarda çalıştıklarını hatırlamakta fayda var. 1915'te kentin Ermeni nüfusu sınır dışı edilmiş, bir kısmı öldürülmüştü.⁵ 16 Nisan 1916'da, Rus birliklerinin şehre girişinden hemen önce, neredeyse tüm Müslümanlar şehri terk ettiler. Ağustos 1916 tarihli bir raporda Uspenski şunları yazıyordu: "İlk başta Ermeniler Trabzon'un Türk ve Rum nüfusuna şok edici, kasıtlı ve vahşet dolu zulümler yaptı. Bunun neticesinde, Ermeni mahalleleri ve evleri yağmalandı ve Ermeni yerleşimleri oldukça ıssız hale geldi: Açık kapılar, kırılmış eşyalar, sandıklar, şiltelerden dağılmış yastık ve yorganlar, etrafa saçılmış kitaplar ve evrak. Envaiçeşit değerli eşya, kıyafet, ev eşyası, kilim Türkler ve onlara yardım edenler tarafından ele geçirildi. Harp bizi Trabzon'a doğru yaklaştırdıkça kentin varlıklı Türk aileleri mülkleriyle beraber şehri terk ediyorlar, Ruslar şehre girmeden birkaç gün önce Rumlar Türklerin boşalttıkları yerlere yerleşip mülklere konmaya başlıyordu. Bunların bir kısmını Türkler Ermenilerden ele geçirmişti. Oldukça yoğun Türk nüfusu olan Trabzon'da Türklerin yaşadıkları yerler yağmalanmış, kilitler kırılmış ve evlerde bulunan değerli ne varsa şehir dışında güvenli yerlere taşınmıştı. Şehri işgal eden Ruslar, yerel metropolite kontrolsüz bir güç verip Rumlara işgal bölgelerinde tüm kolaylıklar sağlandı.⁶ Dolayısıyla Rumların yönetimi Türklerden daha iyi değildi

⁵ Ermenilere sempati duyduğunda şüphe olmayan S.R. Mintslov (daha sonra Trabzon bölgesi başkanı), şehirde sadece üç Ermeni'nin hayatta kaldığını bildiriyor [11, 87].

⁶ F.İ. Uspenski, Rumların ve Türklerin (İ.Z.) geçici hükümetinin Başkanı olan Trabzon metropoliti HrisanFı (1881-1949) kast etmektedir.

ve Türklerin Ermeni korkularına Türk mahallesinin yağmalanmasının çirkinliği eşlik etti” [13, 1467].

26 Ekim 1916'da Uspenski, yapılan çalışmalar hakkında ikinci bir rapor hazırladı. Bu raporda, yıkılmış camilerdeki eserlerin korunmasının garantisinin olmadığından bu merkezlerin yakınında olması ve aynı zamanda civarda bir polis karakolunun bulunması sebeplerinden dolayı şehrin merkezinde yer alan Ortahisar'ın (Eski Altın Başlı Meryem Kilisesi) bu amaçlar için seçildiğini yazıyordu. İşte bu camii, kurtarılan belgelerin toplanacağı yer olarak belirlendi. Oldukça zengin eser çeşitliliği vardı: “En kayda değer eserler Türklerin terk etmeden önce bıraktıkları ve bizim darmadağın halde bulduklarımızdı. Bu eserler Ruslardan önce para ve değerli eşya bulmak gayesiyle yağma yapan Rumların gazabına uğramıştı. Yazma eserler, civardaki yapılardan bu camiye taşındı. Devlet Dumasının üçüncü müfrezesi tarafından işgal edilen özel bir evden önemli bir Türk kütüphanesini transfer ettim ve nihayet bizzat şahsım tarafından sahiplerinin terk ettiği bazı özel mülklerden birçok kitap ve el yazması bulundu. Temel ve en değerli materyal, devletin diyanetine bağlı olan camilerden ve S.R. Mintslov'un bağışlarından çıktı” [4, 1659]. Bu şekilde kilise Uspenski tarafından kitap ve el yazması deposu olarak seçildi ve aynı zamanda “gelecekteki kilise ve arkeoloji müzesi için de temel atılmış oldu” [4, 1659].

Anlaşıyor ki; “S.R. Mintslov'un bağışları” caminin yakınında bulunan el yazmalarından oluşuyordu. Bu konu hakkında Sergey Rudolfoviç şöyle yazıyordu: “Caminin bir yanında bir Türk okulu, diğer yanında ise muhtemelen bir imama ya da bir alime ait bir ev vardı. Ev olduğunu düşünmemin sebebi; bahçesinde kısmen basılı, kısmen parşömen üzerine yazılı yırtık Türkçe kitap yığınları ve eski kitaplar olmasıdır. “Üzerlerine yağmur yağmış, toz toprak içerisindedir”⁷ yine de bir çöpçü gibi davranarak birçok ilginç şey bulmayı ve yanıma almayı başardım” [11, 47-48].

F.İ. Uspenski, toplanan arşiv belgelerini korumak için önlemler alma talebiyle Trabzon müstahkem bölgesi komutanı A.V. Schwartz'a yazmıştı. Bu konu hakkında şunları söylüyordu: “Aleksy Vladimiroviç, kendisi için yeni bir askeri muhafız karakolu oluşturmanın imkânsız olması ve polis gözetiminin Ortahisar gibi geniş bir mekânın güvenliğini ve dokunulmazlığını sağlayamamasından dolayı, talebimin yerine getirilmesindeki zorluklara dikkat çekti. İçinde bulunulan bu vaziyet neticesinde, daha değerli eşyaları sandıklara koyup, acil tahliye ihtiyacı doğması durumunda hazır hale getirmenin gerekliliği düşüncesine kanaat getirdim. Böylece hem camilerde muhafaza edilen hem de tarafımda bulunan, farklı kişiler tarafından getirilen ve bölge ahâlisinin terk ettiği yerleşimlerde bulunan çok çeşitli türlerdeki el yazmaları, 4 ayrı sandığa paketlenmiş,

⁷ Puşkin'in "Bilge Oleg Şarkısı"ndan biraz değiştirilmiş bir alıntı.

çivilendi, İstanbul'daki Rusya Arkeoloji Enstitüsü'nün mührü ile mühürlendi ve Ortahisar Camii'nin narteksinde ayrı bir odaya yerleştirildi. Tiflis'te iken majesteleri (Kafkas) Valisine bir rapor sunma şansına sahip olduğumda ve kendisine el yazmalarının tahliyesi ve daha güvenli bir yere nakli düşüncesini ilettiğimde, Majesteleri bu fikri tasvip etti ve ileride haciz yoluyla temin edilmeyen yazıtların dışında özellikle camilerden çıkarılan el yazmaları ile ilgili ayrı ve hususi bir karara varılması gerektiğini de ekledi. Bu şekilde dört yüzden fazla doğu el yazması yağma ve yıkımdan kurtarıldı. Kitaplar, yazıtlar, kararlar ve mahkeme davalarının resmî arşivi ve hesap defterleri, arkeolojik, hukuki ve iktisadi açılardan ehemmiyet derecelerinin netleştirilmesi için uygun koşulları bekliyor” [4, 1662-1663].

S.R. Mintslov, Ortahisar'daki el yazmalarının muhafazası hususunu günlüğünde 13 Haziran 1916 tarihiyle aktarmıştır: “Eski Hıristiyan ilahilerinde, ebedi alacakaranlıkta, doğu dünyasından yazmalar ve kitaplarla dolu dağ gibi yığılmış sandıklardan bahsedilir; tepede yüzlerce yarasa başları eğik şekilde üstlerindeki tonozlara asılıdır; insanoğlu orada belirince yarasalar etrafa dağılırlar ve hava kararmaya başlar...”[11, 44].

Birtakım beklenmeyen hadise ortaya çıkınca, taşınabilir mallar Rusya'ya tahliye edilmeye başlandı, bu durum özellikle savaşın harap ettiği Osmanlı kütüphanelerinin el yazmalarını etkiledi. El yazmaları çıkarılmamış olsaydı, şehirdeki askerlerin ya da şehirde kalan ahalinin ellerinde yok olması kaçınılmaz olacaktı. S.R. Mintslov, 12 Haziran 1916 tarihli günlüğüne, Trabzon arşivlerinin mahvedilişinin resmini canlı bir şekilde çiziyor: “Dün köprüyü geçerken tuhaf bir manzarayla karşılaştım: Hapishanenin altındaki uçurumun⁸ kenarı boydan boya bembeyaz olmuştu, her taraf kağıtlarla doluydu; her biri iki arşın yüksekliğinde destelenmiş bağlanmış kitaplar... Hepsi vadinin dibinde ateşe verilip yakılmış. Birkaç asker gidip, sopalarla kâğıtları karıştırıp harlıyordu. Sonunda anlaşıldı ki; hapishane binası ve diğer yapılar bir telgraf şirketine devredilmiş ve başındaki kumandan Melik Parsadanov genel temizlik talimatı vermiş. Bölgenin tüm arşivi ve buradaki Türk hakimiyeti boyunca biriken mahkeme belgeleri bir vadiye atılarak yakılmış. Bu durumda burada ne denli mühim ve değerli malzemenin kaybolduğu sorusunu sormak abesle işteğal olacaktır.”⁹ [11, 42].

⁸ Çevirenin notu: Bahsedilen yer günümüzde Tabakhane Vadisi olarak anılmaktadır.

⁹ Çevirenin notu: S.P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü'nün Türkçe çevirisinde ilgili kısım şu şekilde tercüme edilmiştir: “Dün akşam köprüden geçerken garibe bir olayın şahidi oldum. Hapishanenin aşağı tarafında yargan beyaz kâğıtlar ile dolu idi. Burada kitap paketleri de vardı. Onların hepsi yarganın derinliğinde yanarak duman çıkartıyordu. Burada birçok asker vardı. Onlar ağaç yardımıyla kâğıtları bir yere topluyor ve yakmaya çalışıyorlardı. Sonradan anlaşıldı ki, hapishanenin binası ve diğer şeyler telgraf idaresine

Tahliye için hazırlanan dört sandıktan birinin kesinlikle Petrograd'a ulaştığını biliyoruz. İçinde 17 el yazması olan bu sandığı F.İ. Uspenski 1916 Eylül'ünün sonunda bizzat çıkardı.¹⁰ İkinci sandıkta klasörün içinde 18-38 ve 66 numaralı defterler vardı. İlk iki sandık camilerden el yazmaları içeriyordu. Üçüncü sandıkta 187 ve dördüncü sandıkta yaklaşık 200 el yazması bulunuyordu (91 ciltli, 65 defter, 23 parça (fragment) ve yaprak, 12 çanta el yazması). Üçüncü ve dördüncü sandıklar farklı şekillerde toplandı, yani camilerden toplananlarla bir ilgisi yoktu. F.İ. Uspenski'nin 12 Ekim 1916'da bir sunum yaptığı İmparatorluk Bilimler Akademisi Tarih ve Filoloji Bölümü toplantısında, "I ve II numaralı sandıkların Asya Müzesinde¹¹ tutulmasına, III ve IV numaralı sandıkların ise Asya Müzesine transfer edilerek müze müdürüne, el yazmalarının korunması için gerekli önlemlerin alınması ve el yazmalarının en azından ön tanımlarının derlenmesinin iletilmesi, F.İ. Uspenski tarafından sunulan dini içerikli görsel tablonun da Asya Müzesine götürülmesi" kararına varıldı [6, 1491-1492].

Kurulun aldığı karardan açıkça anlaşılıyor ki; sadece camilerle doğrudan ilgisi olmayan ve terkedilmiş şahıslara ait konutlardan toplanan el yazmaları Asya Müzesine Rusya özel mülkü olarak kaydedilmek isteniyor. İçinde Kur'an bulunan sandıkların ise sadece daha iyi şartlar oluşana kadar müzede saklanması kararı verildi. F.İ. Uspenski'nin bu mesele ile ilgili oldukça mantıklı düşünceleri vardı. Öncelikle o, camilerin ve camilere bağlı ya da camilerin içinde olan mülklerin "Türklerin devlet mülkiyeti olduğunu, dolayısıyla savaştan sonra, Trabzon'da Türk egemenliğinin yeniden kurulması durumunda, camilerin Rumlara, Ermenilere ya da Gürcülere değil, Türklere teslim edilecek olduğunu" oldukça haklı olarak gördü [16, 226]. İkinci olarak, Rusların el yazmalarına el koyma haklarını tartışan F.İ. Uspenski, İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü kütüphanesinin başına gelenlere atıfta bulundu. Enstitü, savaş esnasında İtalyan ve ardından İspanyol büyükelçilerinin koruması altında kalmasına rağmen, Türk hükümeti değeri üç yüz bin rubleyi aşan kütüphaneyi Osmanlı malı ilan etmişti. F.İ. Uspenski çoğunlukla onun kişisel çabalarıyla kurulmuş olan enstitünün kütüphanesinin savaştan sonra iade edilmesi konusunun tartışmaya açılmasını, bu

verilmiş, onların komutanı Melik Parsadanov temizlik yapılmasını emretmişti. Eyalatin tüm arşivi ve Türklerin burada oturdukları sürede görülmüş olan mahkeme işlerinin belgeleri yargana atılarak yakılmaya başlanmıştı. Burada ne kadar değerli belgeler yok olmuştur. Artık bu meseleden söz etmeye değmezdi!" (Uzun, Enver, Rus İşgal Komutanı S.P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü, 1. Baskı, Şubat 2008, Trabzon).

¹⁰ F.İ. Uspenski 25 Eylül 1916'da şehirden ayrıldı. Bakınız: [11, 129].

¹¹ Çevirenin notu: Aziatski Muzei (Asya Müzesi). Rusya İlimler Akademisi, Şarkî El yazmaları Enstitüsü (Институт восточных рукописей РАН) bünyesinde bulunuyordu. Asya Müzesi'nde doğu el yazmaları, Avrupa dillerinde doğu dünyası üzerine yazılmış kitaplar, arkeolojik buluntular, etnoğrafik malzemeler, çeşitli nadir eserler ve sikkeler muhafaza ediliyordu.

süreçte ele geçirilen Trabzon el yazmalarının güçlü bir pazarlık kozu olacağını umuyordu. “Şüphesiz Rus hükümetinin Trabzon'da bulunan ve bir keşif ile incelemeye ve tescile tabi olan kitap, el yazması ve koleksiyonlara el koyma hakkı vardır. Değer açısından elbette, Türkler tarafından İstanbul'da el konulanlarla eşit değiller, ama yine de Türklerle gelecekte yapılacak barış müzakerelerinde, Trabzon'da el koyduğumuz kitap ve el yazmaları yığınları çok muhtemeldir ki, Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün el yazmaları ve koleksiyonlarını geri almak konusunda Türk hükümetine karşı önerilecek ve kendi eserlerimizin aidesinde faydalı olacaktır.”[16, 226-227].

Petrograd'a getirilen el yazmaları derhal bilimsel araştırmalara konu olmaya başladı. 25 Ocak 1917'de, İmparatorluk Bilimler Akademisi Tarih ve Filoloji Bölümü'nün bir toplantısında, İ.Yu Kraçkovski, Uspenski'nin Trabzon'dan getirdiği koleksiyondan 15 Kur'an toplanması konusundaki çalışmalarının neticelerini sundu [8, 346-349].¹²

12 Ekim 1916'daki bir toplantıda F.İ. Uspenski şunları söylüyordu: “Bu el yazmalarının ne ifade ettiğini ve gelecekteki akıbetleriyle ilgili olarak, Kafkas valisinin iradesini iletme görev sayıyorum. Anıtların korunmasına yönelik tedbir önerilerimi onaylayan ve I numaralı sandığı Petrograd'a, Bilimler Akademisi'ne taşımaya salık veren Majesteleri, Trabzon komutanına geri kalan sandıkları aynı yere göndermesini emretti. Aynı zamanda, Bilimler Akademisi'ne, el yazmalarının, savaşın bitiminden sonra yeni emirler bekleyen (sınıflandırma ve araştırma) akademiye verildiğini açıklamam talimatı verildi. Ekselanslarının görüşüne göre, camilerde tutulan el yazmaları, şahsi olarak elde edilenlerden farklı olarak, özel bir değerlendirmeye ve karara tabidir. Bunlarla ilgili olarak (III ve IV numaralı sandıklar) Majesteleri, oryantal el yazmalarıyla ilgilenen Rus kurumları arasında dağıtımlarında herhangi bir engelle karşılaşmamaktadır. Birincisine, yani camilerden alınan el yazmalarına gelince, bunların değerlendirilmesi savaşın sonuna kadar ertelenmelidir. El yazmaları işte bu koşullar altında İlimler Akademisine aktarılmıştır”[6, 1491].

Uzun süre Türkiye'de yaşayan ve Türkleri iyi tanıyan Uspenski, Müslümanların duygularına karşı çok hassastı. Mintslov'un aktardığına göre ona şunları söylemişti: “Cami herkesin gözü önünde, şehrin merkezinde. Burada hala Türkler var. Onların dini duygularını rencide ederiz. Trabzon belki de tekrar onların eline geçecek. Görsünler ki; türbelerine saygılıyız. Mihraplarına, hiçbir şeylerine dokunmadık” [11, 45]. Uspenski hakkında şüpheli, hatta biraz alaycı olan S.R. Mintslov, bu düşüncelere tamamen yabancıydı: “Her şeyden önce,

¹² Rusya Bilimler Akademisi Doğu El Yazmaları Enstitüsü'nün Arapça el yazmaları koleksiyonunun açıklamasında sadece bir Trabzon Kuran var. 1283 / 1866-67 yılları [3, 41, No. 64].

şehirde sadece bir avuç Türk kaldı. Yüzyıllardır ezilmiş Hristiyanları bir kenara bırakıp Müslümanların duygularını düşünmeye gerek yoktur. Üçüncüsü, mesele bilimi ilgilendiren bir mesele olduğu için, geriye kalan her şey bir kenara bırakılmalı” [11, 45].

Bu arada işgal altındaki diğer Osmanlı topraklarında da arkeografik çalışmalar başlatıldı. “1916 sonbaharından bu yana, Kafkas cephesinde kurtarılan çok sayıda İslam el yazması Asya Müzesi’ne ulaştırılmaya başlandı. Bu noktada en büyük rolü oynayan kişi, N.Ya. Marr’ın teklifiyle tarihi eserlerin ve belgelerin korunması ve kayıt tescili amacıyla Bilimler Akademisi tarafından birkaç kez askeri operasyon alanlarına gönderilmiş, Kafkasya Müzesi’nin kıdemli küratörü S.V. Ter-Avetisyan olmuştur.¹³ El yazmaları ilk olarak Tiflis’e teslim edildi ve daha sonra her biri altı parçadan yedi düzineye kadar çeşitli büyüklükteki posta paketleri halinde Petrograd’a gönderildi. Asya Müzesi Müdürü K.G. Zaleman, ön envanterin hazır hale gelmesiyle derleme işini devraldı. Ne yazık ki, kronik bir hastalık onun yeterli hızda iş yapmasına müsaade etmedi ve el yazmalarının müzeye akışı ve yığılması, envanterler çıkarma işinin ilerlemesinden daha hızlı ilerledi. Ölüm, çalışmanın daha başlangıcındayken, 30 Kasım 1916’da K.G. Zaleman’ı yakaladı” [7, 383-422; 17, 1619-1630].

Rus bilim adamlarının 1916’daki çalışmalarının neticeleri bu şekildeydi. Bir sonraki yaz, F.İ. Uspenski önderliğindeki keşif ekibi, Trabzon’daki çalışmalarına devam etti. 1 Kasım 1917’de F.İ. Uspenski, Bilimler Akademisi Tarih ve Filoloji Bölümünün bir toplantısında şunları bildirdi: “Kafkasya Cephesi askeri hareket bölgesinden dönüşümün üçüncü gününde, bölümü (Tarih ve Filoloji Bölümü) arkeolojik keşif faaliyetlerinin sonuçları hakkında kısaca da olsa bilgilendirmem gerektiğini düşündüm. Keşif faaliyeti, cephenin değişen şartlarının yanı sıra finansal zorluklarla da boğuşarak tüm olumsuz koşullara rağmen, kendisine verilen görevleri büyük bir istikrarla yerine getirdi ve önemli başarılar elde etti.

1. Hem geçen yıl şahsım tarafından toplanan hem de Türkler tarafından Trabzon’daki Ortahisar Camii’ne bırakılan muazzam el yazması malzemesinin bilimsel ve siyasi açıdan ehemmiyeti açığa çıkarıldı. Tüm bu materyaller çalınmaya karşı güvenilir bir ortamda koruma altına alınmıştır... ”[12, 1443].

17 Ocak 1918’de F.İ. Uspenski, Tarih ve Filoloji Bölümünde 1917 yılının yaz sezonu keşiflerinin sonuçları hakkında bir rapor sundu. Çalışmaya yedi kişi katıldı. 1916-17 sonbahar-ilkbahar döneminde keşif ekibinin yokluğunda, Ortahisar camisindeki depo revir olarak ve daha sonra da askeri üs olarak kullanıldı. Bu süreçte toplanan eserlerin kaderi hakkında konuşmak zor ancak,

¹³ Çevirmenin notu: Smbat Vardanoviç Ter-Avetisyan - Смбат Варданович Тер-Аветисян.

F.İ. Uspenski, 8 Haziran 1917'de "Caminin girişinde, içinde Bilimler Akademisi'ne ait eşyaların bulunduğu ve üzerlerinde yine Bilimler Akademisi'nin mühürlerinin olduğu iyi korunmuş kutuların olduğunu" öğrendi [16, 209].

Ortahisar'da toplanan el yazmalarının incelenmesi ve tasnifi, Rusya'dan gönderilen Moskova Lazarev Enstitüsü profesörü Kievli Agafangel Efimoviç Krımski¹⁴ tarafından yapıldı.¹⁵ 1 Haziran'da asistanı P.N. Lozeev ile birlikte Moskova'dan ayrıldı ve 15 Haziran 1917'de Trabzon'a ulaştı.

A.E. Krımski ve P.N. Lozeev'in görevleri; Ortahisar'da yığılı duran el yazmalarını ayıklamak, en değerlilerini ayırmak ve genel tasvirlerini yapmaktan ibaretti. Toplanan her şey basılı kitaplar, el yazmaları ve belgeler olarak bölümlere ayrıldı. Basılı kitapları düzenledikten sonra, A.E. Krımski şöyle yazıyor: "Önümüzde muazzam zenginlikte bir Türk kütüphanesi olduğunu görüyoruz. Bu kütüphanenin bütünlüğü içinde hem eski hem de yeni Türk edebiyatını kapsamlı bir şekilde anlayabileceğimiz malzeme var. Dini ve fennî ilimlerle ilgili, alimlerin ve edebiyatçıların yazdığı ve dönemin baskıları da dahil olmak üzere her türlü eser vardı. Bu koleksiyon öncelikle diğer tüm Türkiye baskılı yayınlar gibi önemlidir (Türkiye'nin vilayet bibliyografyasını derleme olasılığının neredeyse olmadığı bilinmektedir) ikinci olarak Trabzon özelinde gerçekleştirdiğimiz araştırmamız açısından önemlidir" [15, 213-214].

El yazmaları kısmı da büyük ilgi gördü. "Görünüşe göre beş yüzden fazla el yazması vardı; ancak Temmuz yenilgisinden sonra beş yüzden az kaldı. Yaklaşık iki yüz kadarı çok rastlanan, son dönem baskısı Kuran'lardır. Ne arkeolojik ne de kaligrafik açıdan ilgi çekici olan bu eserleri camide özel bir rafa koyduk. Sadece üç yüz ilginç el yazması bir kenara ayrıldı. Fakat bu sayı bile oldukça etkileyici. Ayıklama ve yerleştirme işleminden sonra dört sandık doldu. Türkiye'de hazırlanıp yazılmış olsa da el yazmalarının dili genellikle Türkçe değil, Arapçadır. Büyük bir çoğunluğu skolastik felsefe ve mantık (diğer belgelerin yanı sıra, Porfirieva "İsagoglar") ve Arap filolojisi üzerine yazılmış eserlerdir. Bazı klasik dönem şairlerinin eserlerinin el yazmaları da bulunmaktadır. Burada nadide eser yoktur, ancak genel olarak değerli bir el yazması koleksiyonu oluşturulabilir" [15, 214]. Aşağıda göreceğimiz gibi, A.E. Krımski, beraberinde Kiev'e iki eşsiz parça götürmüştür.

¹⁴ Çevirmenin notu: Krımski (Kırım Tat. Ağatanğel Efım Kırımlı) aslen Kırım Tatarı idi.

¹⁵ Çalışması ile ilgili raporun tamamı, F.İ. Uspenski'nin [16, 212-216] raporunun metninin bir parçası olarak basılmıştır. Kiev arşivlerindeki malzemelere atıfta bulunarak Trabzon'daki faaliyetlerine kısa bir genel bakış için bkz. [5, 79-80].

Son olarak, camiden muazzam miktarda belge (yaklaşık 3 bin pud) toplandı. Bu belgeler şehrin tüm yönlerini araştırmada kullanılacak eşsiz bir başvuru kaynağı niteliğindedir.

A.E. Krımski, 1917 Eylül ortalarında Trabzon'dan ayrıldı. Tüm bu süre boyunca dayanılması zor koşullarda çalışmak zorunda kaldı: Caminin içi pire kaynıyordu. Diğer taraftan şarkiyatçıların araştırmaları yerel Rum ahalinin doğrudan düşmanlığıyla karşılaştı. Rumların bu düşmanlığı doğrudan müdahale ve hırsızlığa kadar vardı. 9-10 Temmuz gecesi camiye baskın yapıldı ve birçok el yazması ve belge çalındı.¹⁶

Şehirde kalmış olan Türkler ise bilim adamlarına mümkün olan her şekilde yardımcı oldular. "Trabzon Türklerini ve hayırsever Güney Kafkasya Müslüman toplumunun temsilcilerini minnetle anmalıyız. Bize son derece iyi davrandılar. Ortahisar Camii'nin korunmasının sağlanmasında bizlere yardım ettiler, bölgedeki tarihi eserler ile ilgili kendi istekleriyle yardımcı oldular, açıklamalar yaptılar, ellerinden geldiğince her zaman bizim için yararlı olmaya çalıştılar ve iyilikseverlikleri bizi ziyadesiyle memnun etti. Yaptıkları iyilikler ve gösterdikleri hoşgörü, diğer halklardan gördüğümüz muamele ile büyük tezatlık teşkil etmektedir" [15, 216].

Bu keşif gezisi, A.E. Krımski'ye "Trebizond'da" (В Трапезунте) şiirini yazması için ilham verdi. Satırlarını bu makalenin girişine koyduk [9, 473-480].¹⁷

A.E. Krımski'nin bu keşfe iştiraki sayesinde, Trabzon'dan gelen el yazmalarının bir kısmı Kiev'e getirildi ve şu anda Ukrayna'da V.İ. Vernardski Milli Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Eserleri sıralayacak olursak:

1. El-Beydavî'nin 1 Şevval 986 / 1 Aralık 1578 tarihli, üzerinde İskenderiye el-Hatuniyye Camii Vakıf Kütüphanesi mührü olan meşhur tefsiri [1, 4, No. 9].
2. Aynı tefsir (iki cilt halinde). İlk olarak 1 Rebiyülevvel 1173 / 23 Kasım 1759¹⁸ yılında yazıldı. Hatuniyye Medresesinin Camii vakıf kaydının birinci cildi 30 Cemaziyelevvel 1268 / 21 Mart 1852¹⁹ tarihlidir. Birinci ciltte A. E. Krımski'nin tanıtım yazısı mevcut (З книгозбірні проф. А.Кримсько – А. Krımski'nin koleksiyonundan) [1, 4-5, No. 10-11].

¹⁶ Aslında yağma, 1916-17 kışı boyunca sürekli olarak devam etti. F.İ. Uspenski'nin, Türklerin arazi ve gayrimenkul mülkiyeti ile ilgili belgeleri, senetleri vb. yok etmeye çalışan bölgenin Rum tebaasının suçlu olduğuna dair hiçbir şüphesi yoktu. Bakınız: [16, 225, 227-228].

¹⁷ İlk defa yayımlanıyor [10].

¹⁸ Çevirenin notu: Yazar 23 ноября 1759 (23 Kasım 1759) yazar. ТТК çevirme kılavuzuna göre 23 Ekim 1759.

¹⁹ Çevirenin notu: ТТК çevirme kılavuzuna göre 22 Şubat 1851

3. El-Bagavi'nin «مصباح السنه» eserindeki "Tefsir kitab al-misbah" yorumu. 17 Muharrem 850/14 Nisan 1446 nüshası. Trabzon Vakıf Kütüphanesi'nin 1323/1905-06 tarihli mührü ile. [1, 7, No. 13].
4. تلخیص المفتاح El-Kazvini. El yazması 742-748 / 1341-1347'de yazılmış bit nüshadır. Trabzon Vakıf Kütüphanesi'nin mührü var ve "Trabzon 1314 / 1896-97" dan daha küçük. A.E. Krımski mülkü (ex libris) [1, 29-30, No. 50].

Bu el yazmalarından bazılarının Krımski tarafından kişisel koleksiyonuna dahil edilip üzerleri işaretlendiğine bakılırsa, bu eserleri Kiev'e getirip kütüphanesine dahil eden bizzat Krımski'nin kendisidir.

Diğer bazı Trabzon yazmaları da ülkemizin özel koleksiyonlarına dağıtılmıştır. 2000'lerin başında, Saint Petersburg'daki Rus Milli Kütüphanesi, M.İ. Çuvanov'un koleksiyonundan Arapça bir belge temin etti. Bu belge, Rebiyyülevvel 1279 / Ağustos 1862 tarihinde Kadiri tekkesi imamı Muhammed b. el-Hac Hasan Tokadi tarafından hazırlanan Kadiri şeyhi Seyyid Hüseyin Muhammed Zayn ed-din el-Kadiri'nin soyağacının (şecere) bir kayıdır. Üzerindeki 24 Nisan 1916 tarihli kurşun kalem yazısına bakılırsa bu yazma da Trabzon koleksiyonlarından çıkmıştır [19, 17-18].

Trabzon yazmalarından biri şu anda Moskova'daki Rusya Devlet Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir (Rusya Devlet Kütüphanesi El yazmaları Bölümü, f.186, no. 9). İlgili nüsha, Trabzon Hatuniyye Camii görevlilerinin vakıf gelirlerinin defteridir.

Başlığı:

دفتریدر وظائف سنك خدمه اوقافی خاتونیه طربزونده

El yazması, mavi renkli ebru kağıdıyla ciltlenmiş, dikey şekilde dar bir defterdir. Toplamda 12 varaktan oluşmaktadır. Sayfa 1-3 arasında caminin vakıflarının listesi ve bağlı medreseler listelenmiştir. Sayfa 4-7'de 'Han-ı attarnak'²⁰ vakıfları listelenmiştir. 8. varakta mevcut malların bir listesinin altında Trabzon Vakıfları Müdürü Mehmed Tevfik'in mührü basılmıştır. Metin, 29 Şevval 1289/9 Kanun-i evvel 1288 tarihlidir. Bu da 19 Aralık 1872'ye tekabül etmektedir. 9-12 arasındaki sayfalar boştur.

²⁰ Gün Han, Vakıf Han ya da Attar Han adlarıyla bilinen, Hacı Yahya adlı biri tarafından 1781 yılında Hacı Yahya tarafından yapılan Trabzon'un ünlü hanı (عطارناك). Kelime aslında "ıtırılı" anlamına gelir.

A.E. Kırmıski, Trabzon Hatuniye Camii kütüphanesinden Kiev'e ve Moskova'ya getirilen iki el yazması hakkında şunları söylüyor: "Araştırmalarımızın ilk günlerinde Hatuniye Camii'nden bir torba belge bulduk; vakıf defterleri, arazi kayıtları, gelir ve gider raporları, işverenlerin ve çalışanların makbuzları, kısacası tüm belgeler mevcuttu. Bu belgelerin arasında ayrıca eski padişahların cami vakıflarının kendi tasarruflarında olduğunu belgeleyen orijinal maaş mektupları da vardı" [15, 215].

Tarih'e göre cami, 911/1505-506 yılında Sultan Selim'in annesi Gülbahar Hatun tarafından yaptırılmıştır [20, 231].²¹ 1640-41'de Karadeniz kıyısı boyunca gerçekleştirdiği seyahatinde ünlü seyyah Evliya Çelebi, camiyi şöyle anlatıyor: "Batı tarafındaki yerleşim yerinde Hatuniye Camii: Sultan I. Selim Han, bu Trabzon'da doğduğundan dolayı saygıdeğer annesi yaptırmıştır. Aydınlık bir camidir. Tamamen (—) ile örtülü bir minareli nurlu camidir. Gayet sağlam evkâfı vardır. Hatta Polata Pazarı adıyla bilinen kasaba bu Hatuniye vakfına aittir ve nice mamur köyleri de vardır. Tek parça olan kubbesi içinde her gece süslenmiş kandiller yanar ve bütün kalabalık cemaat ibadet ederler. Bir kat san'atlı minaresi uzun servi ağacı gibi göklere baş uzatmıştır.

Bu camiın duvarlarının taşlarının bir sırası cilalı taşlardır, bir sırası beyaz ve bir sırası da parlatılmış tarlar ile yapılmıştır. Camiın tarihi budur:

Ez be-hâbî beytul-ibâd âmed

Sene 920 [1514].

Camiin tamamlanmasına tarih "*fe-temmet*" lafzı uygun düşmüştür. Sene 920 [1514]."²²

Evliya Çelebi, Hatuniye Medresesi hakkında ise şunları söylüyor: Hatuniye Medresesi: Camii avlusunun dört tarafında yüksekçe odalar ile donanmış ilim

²¹ Çevirenin notu: Cami, medrese, misafirhane, aşhane, fırın, ahır, mahzen ve kilerden oluşan Hatuniye İmareti Evkafı, 1505-1506 yıllarında Gülbahar Hatun tarafından değil, oğlu Yavuz sultan Selim tarafından 1514-1515 yıllarında annesi Gülbahar Hatun anısına inşa edilmiştir. Zira 1505'te Trabzon'da vefat eden Yavuz Sultan Selim'in annesi Gülbahar Hatun'un türbesi de bu kompleks içinde yer almaktadır. Vakfın inşası ve vakfın gelirleri ve işleyişi hakkında detaylı bilgi için bkz. Zehra Topal, "Hatuniye İmareti Evkafına (Gülbahar Hatun Vakfına) Tahsis Edilen Gelirler" Haz. Fethi Gedikli, Akçaabat Yazıları II, İstanbul: Yedirenk, 2010, s. 81-91.

²² Çevirenin notu: Yazarın Evliya Çelebi'den doğrudan alıntı yaptığı kısım için Yücel Dağlı-Seyit Ali Karaman'ın Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi çevirisi kullanılmıştır. (*Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-bolu- Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, 2. Cilt 1. Kitap, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, 2005: Ankara, s. 105.

yurdu bir medresedir ki; ders hocası ve öğrencilerine her ay vakıf tarafından maaşları, et ve mum paraları ulaştırılır.

Cami bünyesinde bir de mektep vardı. “Hem tanınmış kişilerin hem de fakir kimselerin okuduğu yüksek taş duvarlı güzel bir kubbesi olan Hatuniyye Mektebi, caminin batı duvarı tarafındaydı. Bütün yetimlere vakıftan günde iki öğün yemek, bayramlarda da giysiler, ince yünden yapılmış fesler ve cep harçlığı verilirdi. İnşa tarihi 920 (1514)” [18, 39].

“Hatuniyye imareti (aynı adı taşıyan) camiye bitişik durumdadır ve Trabzon’da eşi benzeri yoktur. Bu caminin güney duvarında aşhane ve yemek yeme bölümü yer almaktadır. İhtiyacı olan herkese cömertçe ikramlarda bulunulur, karınları doyurulur. Fırında hayır amacıyla beyaz ekmeğin pişirip camiye gelen fakirleri cömertçe doyururlar. Yiyecekleri muhafaza amacıyla kullanılan, içi bakliyat dolu büyük bir kiler bulunur. Özellikle öğrenciler için mutfağa bağlı ayrı bir yemek odası bulunmaktadır. Her gün sabah ve öğlen öğrencilere birer tas çorba ve birer pide ekmeğin ikram edilir. Cuma geceleri pılav, safranlı pılav, soğanlı etli güveç servis edilir. Bunlar, hayırseverin ikramıdır – ona dua edin!” [18, 39].

Evliya'nın aktardıklarından, caminin vakıf ekonomisinin ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Vakıflar hakkında tutulan kayıtlar, belgeler ise çok daha değerlidir.

Netice itibarıyla Trabzon'daki Rus keşif heyetinin 1916-1917'deki iki yaz sezonunda gerçekleştirdikleri çalışmaların neticesinde arkeografik anlamda yüzlerce, hatta binlerce basılı ve el yazması eser ve belge savaşın dehşetinden kurtarıldı. Küçük bir kısım (15 Kur'an nüshası) 1916'da Petrograd'a götürüldü. Açıklamalı tanıtım yazısı İ.Yu Kraçovski tarafından yayınlandı. En azından dört el yazması (ikisi çok değerliydi - 14. ve 15. yüzyıllar) A.E. Krımski tarafından Kiev'e götürüldü (geri kalan ikisi Beyzavî'nin tefsirinin XVI. ve XVII. yüzyıllara ait kopyalarıydı). Hâlihazırda Ukrayna Milli Kütüphanesi'nde muhafaza ediliyor. Son olarak, bir el yazması (Hatuniyye Camii'nin vakıflarının listesi) Moskova'ya götürüldü ve şu anda Rusya Devlet Kütüphanesindedir.

Bibliyografya

1. Akademiya nauk Ukrainskoy SSR. Tsentral'naya nauchnaya biblioteka im. V.I.Vernadskogo Katalog arabskikh rukopisey. Sost. A.V.Savchenko. Kiyev, 1988.
2. *Akardzha Khalit Dyundar*. Trabzon stanovitsya Trapezundom: prevrashcheniye osmanskogo goroda v russkiy vo vremena Pervoy mirovoy voyny // Russkiy sbornik: issledovaniya po istorii Rossii. Red.-sost. O.R.Ayrapetov, Miroslov Yovanovich, M.A.Kolerov, Bryus Menning, Pol Cheysti. T.VIII. M.: Modest Kolerov, 2010.
3. Arabskiye rukopisi Instituta vostokovedeniya. Kratkiy katalog. Pod redaktsiyey A.B.Khalidova. Chast' 1. M.: Izd-vo «Nauka», glavnyaya redaktsiya vostochnoy literatury, 1986.
4. Vtoroy otchet o zanyatiyakh v Trapezunte i okrestnostyakh (Prilozheniye k protokolu XII zasedaniya Otdeleniya Istoricheskikh nauk i Filologii Imperatorskoy Akademii Nauk 26 oktyabrya 1916 g.). // Izvestiya AN, VI seriya, t.10, vyp.17. Pg., 1916.
5. *Gurnitskiy K.I.* Agafangel Yefimovich Krymskiy. M.: Izd-vo «Nauka», glavnyaya redaktsiya vostochnoy literatury, 1980.
6. Izvlecheniya iz protokolov zasedaniy Otdeleniya Istoricheskikh nauk i Filologii Imperatorskoy Akademii Nauk. XI zasedaniye 12 oktyabrya 1916 g. // Izvestiya AN, VI seriya, t.10, vyp.16. Pg., 1916.
7. *Krachkovskiy I.YU.* Arabskiye rukopisi, postupivshiy v Aziatskiy Muzei Rossiyskoy Akademii Nauk s Kavkazskogo fronta // *Krachkovskiy I.YU.* Izbrannyye sochineniya. T. VI. M.-L.,1960.
8. *Krachkovskiy I.YU.* Opisaniye sobraniya koranov, privezennykh iz Trapezunta akademikom F.I. Uspenskim // Izvestiya Akademii nauk. T.11, vyp.6. Pg., 1917 (Prilozheniye k protokolu 11 zasedaniya Otdeleniya Istoricheskikh nauk i filologii Imperatorskoy Akademii Nauk ot 25 yanvarya 1917 g.).
9. *Krim'skiy A.YU.* V Trapezunti // *Krim'skiy A.YU.* Vibrani skhodoznavchi pratsi v p'yati tomakh. T. II. Tyurkologiya. Kii'v: Institut skhodoznavstva NANU, 2007.
10. *Krim'skiy A.YU.* Spomini z lita 1917, pid chas moskovs'koï okupatsii // Pal'move gillya. Yekzotichni poyezii. Chastina tretya (1917-1920). I-VI. U Kiïvi, 1922.

11. *Mintslov S.R.* Trapezondskaya epopeya. Dnevnik. Kiyev. Trapezond. Finlyandiya. Berlin: Sibirskoye knigoizdatel'stvo, b.g. [1925].
12. Protokoly zasedaniy Otdeleniya istoricheskikh nauk i filologii // Izvestiya Rossiyskoy Akademii nauk. T. XI, Vyp.17. Pg.,1917.
13. Soobshcheniya i otchet akademika F.I.Uspenskogo o komandirovke v Trapezunte (Prilozheniye k protokolu X zasedaniya Otdeleniya Istoricheskikh nauk i Filologii Imperatorskoy Akademii Nauk 21 sentyabrya 1916 g.) // Izvestiya AN, VI seriya, t.10, vyp.16. Pg., 1916.
14. Otchet akademika N.YA.Marra o komandirovke letom 1916 goda na Kavkaz dlya okhrany pamyatnikov v rayone voyennykh deystviy (Prilozheniye k protokolu X zasedaniya Otdeleniya Istoricheskikh nauk i Filologii Imperatorskoy Akademii Nauk 21 sentyabrya 1916 g.) // Izvestiya AN, VI seriya, t.10, vyp.16. Pg., 1916.
15. Otchet professora A.Ye.Krymskogo. *Uspenskiy F.I.* Otchet o zanyatiyakh v Trapezunte letom 1917 g. (Dolozheno v zasedanii Otdeleniya Istoricheskikh nauk i Filologii 17 yanvarya 1918 g.) // Izvestiya Rossiyskoy Akademii nauk. T. XII, Vyp.5. Pg.,1918.
16. *Uspenskiy F.I.* Otchet o zanyatiyakh v Trapezunte letom 1917 g. (Dolozheno v zasedanii Otdeleniya Istoricheskikh nauk i Filologii 17 yanvarya 1918 g.) // Izvestiya Rossiyskoy Akademii nauk. T. XII, Vyp.5. Pg.,1918.
17. *Falev P.A.* Osmanskiye rukopisi, postupivshiye v Aziatskiy Muzei Rossiyskoy Akademii Nauk s Kavkazskogo fronta // Izvestiya RAN, 1918.
18. *Evlîya Chelebi.* Kniga puteshestviya (Izvlacheniya iz sochineniya turetskogo puteshestvennika XVII veka). Perevod i kommentarii. Vyp.3 Zemli Zakavkaz'ya i sopredel'nykh oblastey Maloy Azii i Irana. M.: Izd-vo «Nauka». Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 1983.
19. *Yastrebova O.M., Vasil'yeva O.V.* Rukopisnyye knigi arabskoy grafiki i drugiy materialy vostochnogo proiskhozhdeniya. SPb., RNB, 2017 (Novyye postupleniya v Otdel rukopisey Rossiyskoy natsional'noy biblioteki (2001-2005). Vyp.4).
20. *Ertuğrul Özkan.* Gülbahar Hatun Camii ve Türbesi // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 14. İstanbul, 1996

